

РЕЦЕНЗИЯ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА НАУЧНАТА СТЕПЕН
„ДОКТОР НА НАУКИТЕ“

Автор: Стела Милчева Дончева

Тема: „Производството на художествен метал в ранносредновековна
България (по данни от находките)“

Професионално направление: 2.2. История и археология

Заявител: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Рецензент: проф. д.и.н. Иван Йорданов Йорданов, НАИМ-БАН, Филиал Шумен
(пенсионер)

1. Кратко представяне на кандидата

Кандидатът за придобиване на научната степен „доктор на науките“, доц. д-р Стела Милчева Дончева, е родена на 17 май 1972 г. Има завършени две висши образования в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ – през 1996 г. магистратура по Български език и История и през 2002 г. магистратура по Теология. През 2000 г. защитава докторска дисертация пред ВАК на тема: „Принципи и интерпретация на плановата и обемна постройка на кръстокуполните църкви във Велики Преслав“. Две години работи като учител по История, а от 2002 г. след конкурс започва работа в РИМ-Шумен, като научен сътрудник II степен и завеждащ отдел Средновековна археология заедно с НИАР „Шуменска крепост“. През 2006 г. е избрана за научен сътрудник I степен. От 2011 г. е доцент по Средновековна археология във Филиала на НАИМ при БАН в Шумен, а от 2015 г. е ръководител на същата структура.

Проучва първите известни производствени центрове за художествен метал от периода на ранното българско средновековие в околностите на столицата Преслав от 2004 г до настоящия момент. Участва в археологическите проучвания на Вътрешния град на Преслав от 2002 г. Ръководител е на няколко международни проекта от българска страна, съвместно с колеги от Института за ядрени изследвания Atomki в Дебрецен, имащи за цел да изследват елементния анализ на находки (метал и керамика) от трите производствени центъра за металопластика – при Новосел, Златар и Надарево. По-важните резултати са включени в настоящата работа.

2. Описание на представените материали

Дисертацията е придружена от папка с материали, включващи автореферат, заявление за откриване на процедурата, автобиография, списък с публикации по темата на

дисертационния труд (общо 30 публикации, от които 3 монографии, едната в съавторство и 27 статии в наши и международни издания, в които кандидатът е водещ автор), справка за приносните моменти на дисертационния труд, справка за научната дейност на кандидата по наукометрични показатели, декларация за авторство, протокол от предварително обсъждане на дисертационния труд в първичното научно звено (Катедра История и археология във Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“). Същите материали са представен и на електронен носител. Представените придружаващи документи отговарят на изискванията по чл. 26 – 37 на Правилника за развитието на академичния състав в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

Авторефератът им обем 111 страници и повтаря структурата на дисертационния труд, като вярно и адекватно предава в резюме същественото за всяка структурна единица и обобщава постигнатите научни резултати. В края на автореферата е приведена и автосправка за приносните моменти на дисертационния труд; посочените в нея приноси са действителни и са реално постигнати от автора.

3. Съответствие с минималните национални изисквания

Приведената справка за научната дейност на кандидата по наукометрични показатели е изготвена ясно и точно и показва пълно покриване на формулираните в чл. 26 на Закона за развитието на академичния състав в Република България и в чл. 1а, ал. 1 и приложението към него (Област 2. Хуманитарни науки. Таблица 1) на Правилника за прилагането му минимални национални изисквания. Освен дисертация за доктор и дисертация за доктор на науките (показатели 1 и 2) кандидатът има и междинна монография, посветена на медалионите от средновековна България (показател 4) и 22 статии и доклади, от които 2 публикувани в реферирани (показател 6) и 20 – в нереперирани издания у нас и в чужбина (показател 7), или общо 235 точки от показателите в група Д (при изискуеми 100).

В списъка с цитиранията са приведени 12 публикации, от които 2 в реферирани издания (показател 12) и 10 – в нереперирани (показател 13), или общо 140 точки в група Д (при изискуеми 100).

4. Аналитична характеристика на дисертационния труд

Дисертационният труд на Стела Дончева е посветен на производството на художествен метал в ранносредновековна България и се опира на 15 годишните проучвания на центровете за металопластика в околностите на Преслав. Свидетелство за продължителната и мащабна дейност в работилниците за метал са многобройните и разнообразни находки. Именно върху тях е построена и цялата работа. По-конкретно това са детайлите за коланни украси, които съставляват близо 90 процента от цялата продукция и чиито брой надминава 3000. Цел на изследването е също наборният пояс да бъде представен, като единна и строго организирана композиция, съставена от отделни и свързани в морфологично, технологично и стилово съотношение детайли (тока,

накрайници, апликации) – елементи на украсения кожен ремък. Голямото количество предмети са добра основа в тази насока.

Хронологическият обхват на темата е първата половина и средата на X в., времето на най-масовото и организирано производство на художествен метал в ранносредновековна България. Териториалният обхват на проучването включва регионите на производствените центрове: Новосел – два комплекса от 80 и 60 дка – общо 140 дка; Златар – един комплекс - 40 дка; Надарево – два комплекса от 70 и 60 дка – общо 130 дка.

Източници на информацията находките от производствените центрове, аналогичните предмети, намерени в синхронни по време археологически обекти у нас и извън страната, изворови данни за металургичното производство през средните векове и технологията на художествения метал; изворови данни за композицията и елементния състав на металните изделия в античността и средновековието; физични и химични свойства на металите и сплавите; техническа и функционална характеристика на ювелирния инструментариум.

Интердисциплинарният характер на изследването включва *методика* от различни дисциплини – археология, история, химия, физика, металознание, микроскопски и трасологични наблюдения. Един от основните методи в изследването е типологическият, който предлага комплексното обобщение на многобройната и разнообразна продукция от производствените центрове на базата на стилистичния анализ и количествения принцип. В качеството на теоретическа основа се приема съотношението между развитието на производството, инструменталния набор и предметите, изготвени с него.

Текстовата част на дисертационния труд е разделена в структурно отношение на Увод, Две части с общо седем глави, Заключение, Цитирана литература, Списък на съкращенията, три Приложения, включващи илюстративния материал в текста; таблиците и графиките от типологичния и елементния анализ на находките. Общо – 548 стр. текст и 365 стр. приложения.

Уводът представя актуалността на темата, целите и задачите, хронологическият и териториален обхват, източниците на информация. методиката на анализ.

Предмет на изследването е богатата колекция от ремъчни гарнитурни над 3 000, придобити от археологически разкопки. Акцентирам на тази цифра, защото доскоро , намирането при разкопки на няколко ремъчни накрайници се считаше за събитие.

Част I. Продукция на производствените центрове в региона на Преслав се състои от три глави. *Глава 1. Изделия на металопластиката. Ремъчни гарнитурни* е основна. В нея са представени находките (токи, коланни краища, апликации) върху които се градят всички изследвания по нататък в работата. Видовото разнообразие, отделните метали и сплави, суровините и заготовките, технологията и практиката - целият този дълъг и сложен път на изделието, успешно се илюстрира от производството на коланни детайли. Затова гарнитурите са разгледани с оглед на тяхната употреба и разположение. Началото се поставя от токите, последвани от коланните краища и накрая следват апликациите. Отчитайки степента на пренасяне на един или друг признак, предметите са разположени в един или няколко типологични реда, в началото на които определения признак има функционално или декоративно значение. Предвид на това всички предмети са обединени по вид, който включва няколко или повече типа.

Поетапно са разгледани типовете апликации, които се срещат на трите производствени центъра, само на два от тях или на един. Местонамирането на детайлите и тяхното количество определят и съответното място на производство и разпространение на всеки един тип. Всички 198 типа апликации могат да се обособят в три основни групи: типове, които се срещат само на един производствен център (115 типа); типове, които се срещат на два производствени центровете (общо 52 типа); и типове, които се срещат едновременно и на трите производствени центровете (общо 31 типа). В състава на всички типове се включват общо 1936 апликации, сред които преобладаващо място заемат находките от производствения център при Златар – 1282 броя, следван от този при Новосел - 388 находки и Надарево - 266 находки.

Внимание се отделя и на групата на сребърните изделия. Представители от тях има във всички видове ремъчни украси и разнообразието им зависи от количеството изделия във всяка група. Поясните набори от благороден метал са изработвани по индивидуална поръчка и за определен кръг хора, най-вече достатъчно платежоспособни, за да си го позволят. По това време, както ще стане дума, коланът е десакрализиран и отдавна е загубил своето първоначално значение в ранговата социална йерархия. Той е единствено показател за просперитета и финансовите възможности на своя поръчител.

Внимание е обърнато и на орнаментиката и стила на детайлите. Преобладаваща сред коланните гарнитури е растителната декорация, а индивидуалният подход в пресъздаването на формите се проявява главно в тяхното съчетание.

Глава 2. Елементарен анализ на суровини и изделия разглежда данните за състава на средновековните метали и представлява нов източник, откриващ слабо известна страна и с възможност за проследяване на степента на развитие на технологията в даденото общество на определен етап. Химическият състав на изделията отразява от една страна особеностите на конкретната суровинна база, която има свои особености (микроелементарен състав) и от друга - степента на развитие на технологията в дадено общество на определен етап на развитие.

Изучаването на структурата на различните материали, следите от деформации по тях, както и реконструкцията на методите на производство позволява в значителна степен да се разшири историческата картина. Основен източник за добив на мед през различните исторически епохи доказано се явява Бургаско-Странджанския руден район, където металургията на медта съществува без прекъсване от най-дълбока древност до късното средновековие. Масштабните разработки, които са едни от най-големите не само за региона и страната, а и на Балканите, са задоволявали не само производствените центровете за художествен метал от X в. в околностите на Преслав, но и останалите региони на страната, а вероятно и региони извън нея. Сравнителното представяне на резултатите от елементарните анализи на суровини и изделия от металообработващите комплекси от една страна и проби от рудните източници в Бургаско-Странджанския регион от друга, допринася в най-голяма степен за установяването на организираното движение на суровини и метали по това време.

В епохата на достатъчно развити търговски отношения в ръцете на майсторите попада суровина от различни рудни източници, която се смесвала в произволни пропорции. Използването на сложни комплексни лигатури до голяма степен води до изменение на изходната партия в примесите на медта. Анализът на изделията показва, че

те са отливани от метали с различен произход. Наложените на определена територия сплави, включително и на територията на производствените центрове се употребявали продължително време, като към тях периодично се добавяли елементи (калай, цинк, олово и др.), с което се подобрявали леярските качества на сплавите и механичните свойства на изделията.

В Глава 3 Реконструкции на коланни гарнитури на преден план са изведени аспекти като: ролята на пояса като символ на социална принадлежност, поясни набори от територията на България, поясни набори извън територията на България (Румъния, Молдова, Югоизточна Европа, Евразия). Това позволява да се изрази стиловото единство, характерно за епохата, и разнообразието в неговото проявление. Отделните етапи на този процес стоят в основата на типологията и стилистичния анализ.

На мен като неспециалист особено впечатление ми направиха предложените реконструкции. Приложение намира реконструктивния метод или графичната визуализация. На базата на запазени в сигурна археологическа среда примери от територията на страната и най-вече извън нея, в култури паралелни на раннобългарската, е направен опит да се изработят графични възстановки на пълни комплекти от коланни набори с разположението на отделните детайли върху тях. Изобилието от находки, открити при дългогодишните системни археологически проучвания в централните за художествен метал в околностите на Преслав са добра основа за едно такова начинание. Тяхното многообразие и количество предполага безброй много варианти и съчетания в рамките на един коланен набор. Предложените графични реконструкции са само една малка част от възможните композиции, което прави системата отворена за нови и нови решения. Единичните екземпляри са изработвани по поръчка и са без аналог и ограничени количества. Намерените двойки апликации от двата варианта – тесни и широки, които оформят пълния поясен набор, служат за модел при реализирането на подобни индивидуални решения. Наред с тях върви и масовото производство на коланни гарнитури, някои от които засвидетелствани със стотици находки. Това определя най-малко две категории коланни гарнитури, произвеждани в работилниците в околностите на Преслав – елитарни и масови. В хода на настоящото изследване е обърнато внимание и на двете категории, а графичната визия допълва направените наблюдения.

Втората част на труда *Технология и практика на ювелирното производство през средните векове* проследява и обяснява основата на приложно производствена проблематика на художествения метал чрез четири глави.

Първата от тях Металургия и рудодобив разглежда добива на полезни изкопаеми в широк географски ареал, свързаните с металургията митология и вярвания, като специално внимание е отделено на металургичния добив в древността и Средновековието; както и рудните находища - металургията на медта с открояващия се Бургаско-Странджански регион, металургията на оловото и среброто и металургията на други метали (калай, злато). Множество факти говорят за това, че добиването и преработката на металите не се извършват от всеки, а от вещи в тази дейност хора, които са предавали своите знания на тесен кръг от общността.

Съществен въпрос се явява и този за използваните рудни находища, а оттам и за рударството, който трудно може да бъде решен без сравнителни анализи на образци от металните предмети и предполагаемите суровинни източници. На територията на Странджа планина се локализируют няколко десетки зони на древно рударство от всички исторически периоди. За интензивната рударска дейност в Странджа свидетелстват и многобройните топонимични данни на селища и местности.

Главният източник на медна суровина в работилниците за художествен метал е Бургаско-Странджанският регион, което показва и сравнителният анализ на елементния състав на металните находки и рудните образци от тези месторождения. Масштабните разработки, които са едни от най-големите не само за региона, а и за цялата страна, са задоволявали с метал не само производствените центрове от първата половина на Х в., но и останалите региони на страната.

Втората глава Метали и сплави е посветена на: техния строеж; процесите на кристализация на металите и сплавите; свойствата им. Специално внимание е отделено най-вече на леярските свойства на металите и сплавите, както и на основните метали и сплави в художествения метал. Особено място заемат технологичните свойства, като тънколивкост, ликвация, свиване и др., което е особено важно за избора на метод и определен режим при обработката на ювелирните изделия. Всички тези свойства, макар и не научно обяснени за времето си, са били известни на майсторите, работили в комплексите за художествен метал в околностите на Преслав. Специфичните характеристики са изходна позиция за определянето и анализирането на химическия състав на металите и сплавите, изучаването на технологията на производство, методите на обработка и др. На всички тези и други въпроси е отделено специално внимание тук и в следващите глави.

Основните компоненти, изграждащи морфологичната структура на изделията, дело на производствените центрове за художествен метал в околностите на столицата Преслав не правят изключение от установената практика. Заедно с техните основни характеристики са отбелязани принципите на взаимодействие с останалите метали и химически вещества, които имат отношение към изследването на елементния състав на находките от различните комплекси.

Третата глава Инструменти и пособия представя цялата колекция от металообработващи инструменти. Акцент в тази широка гама е поставен на инструментите, свързани с леярството, част от които е и производствената керамика. За Стела Дончева наборът от инструменти отразява цялото многообразие в технологичния процес на студената и горещата обработка на металите и техните сплави, а доброто оборудване на работилниците свидетелства за широкия спектър на разнообразни технологични операции. Важен е изводът, че инструментариумът от Х в. не отстъпва в техническо отношение на много от инструментите, използвани в Късното средновековие, Възраждането и дори новото време.

Специализираните оръдия на труда, предназначени за конкретни операции, и рядко използвани в ежедневието, са показател за равнището на занаята, практикуван в производствените комплекси. От една страна, те са продукт на трудовата дейност и от друга са инструментите за тази дейност. Резултатите позволяват да се говори за технологичните възможности, както на обществото като цяло. Предназначението на някои от намерените при проучванията инструменти се определя именно от тяхното продължително използване. Ако има някакви изменения, то те са незначителни и се изразяват предимно в използването на някои съвременни средства и материали за улесняване и ускоряване на работния процес, отколкото в неговата промяна. Колекцията от металообработващи инструменти се подразделя на различни функционални групи, разгледани във връзка с технологията на ювелирното производство и специфичните техники, свързани с нея. Комплексното представяне очертава картината на целия процес, в който мястото на всяка една група от инструментариума е строго установена.

Четвърта глава Технология и практика подробно проследява редица практики:

леярски, ковашки, щамповане, метални покрития, а също така художествената декорация и изтеглянето. Проявата на всички технологични схеми позволява на Стела Дончева да говори за високото майсторство на българските ювелири. Те прекрасно различавали свойствата на обработваните сплави, групирайки различните способности в стройна система от взаимно свързани и повтарящи се действия. Освен леярството в практиката са прилагани и всички останали методи, отнасящи се до постигането на един оригинален и завършен вид на готовото изделие.

Изящната орнаментика по оловните модели и бронзовите изделия показва високия професионализъм и майсторство, изразени чрез средствата на художественото моделиране и гравирание. Важен момент от цялостната картина на производство са уменията за нанасяне и апликиране на метални покрития върху отлетите изделия. Използването на известните и утвърдени още през античната епоха рецепти на амалгами с основа от злато, сребро и калай са свидетелство за приемствеността в овладяването на тази практика. В работата са приведени много антични и средновековни рецепти, които илюстрират направените наблюдения. Покритията от благородни метали върху бронзовите отливки са резултат от масовия характер на производство, стремежа да се намали себестойността на продукцията и не на последно място постигането на естетически издържан вид на готовите изделия. Най-важното условие за развитието на цялата тази дейност е наличието на добри специалисти, строго профилирани в своята област, успешно задоволяващи потребностите и естетическия вкус на широкия кръг от своите потребители.

Всичко това позволява в *заключението* на предложения дисертационен труд да бъдат обобщени интересни изводи. Между тях например е възприемането в науката, че всички коланни гарнитури, намерени на територията на нашата страна, са резултат от унгарската експанзия срещу Първото българско царство или са пряко културно влияние, а не плод на собствената културна традиция, както смята Стела Дончева. Също така нов момент в декорацията на коланния набор в българското общество настъпва след приемането на християнизацията, но той представлява съчетание на византийската растителна орнаментика с прабългарската традиция. А традициите в ювелирната практика се потвърждават чрез местното производство, като често за модели служат и византийски изделия, в които се преплитат и източни влияния.

Изпълнението на поставените цели и задачи оправдава положените усилия и доказва значимостта на разработената тема за производството на художествен метал в Ранното българско средновековие по данни от находките на първите известни и проучени на територията на България центрове за металопластика. Основана пряко на резултатите от системните археологически разкопки, работата доказва не само съществуването на едно широкомащабно организирано производство на художествен метал в околностите на Преслав, но и представя видовото многообразие от тази дейност. Богатата изобразителна програма, която находките носят, е отражение на творческия потенциал и художествения усет на нейните създатели.

Списъкът на използваната литература включва над 700 заглавия в наши и чужди издания. Сред тях има немалко изворови данни, както и много нови издания. Приложен е също *списък на съкращенията*.

5. Актуалност и научни приноси

Научните приноси на дисертацията са значими. Тяхното представяне в автосправката на кандидата не буди възражения. Натъкваме се обаче един прецедент, когато авторът не е

осъзнал или пропуснал, един съществен научен принос, касаещ монетните находки. Намерените при разкопки монети са едно материално доказателство за вече двувековната дискуссия – секли ли са монети владетелите от Първото българско царство. Анализите които прилага Дончева са един обективен аргумент за положителен отговор на въпроса.

В своята цялост изследването на Стела Дончева отговаря на изискването на чл. 12, ал. 4 на Закона за развитието на академичния състав в Република България „дисертационният труд... да съдържа теоретични обобщения и решения на големи научни или научно приложни проблеми, които съответстват на съвременните постижения и представляват значителен и оригинален принос в науката“. В подкрепа на това твърдение може да се добави, че у нас досега не са защитавани големи докторати (респективно професорски хабилитации) по проблемите, свързани с производството на художествен метал през ранното българско средновековие (9-11 в.).

6. Критични бележки

Предполагам, че този дисертационен труд ще бъде отпечатан. Големият по обем текст предполага пропуски и технически грешки. Затова всяка критична бележка ще е полезна. В тази връзка съм подготвил, макар и неголям списък. По-горе обърнах внимание на недоценяването на нумизматичния материал.

Също така препоръчвам за редуциране на някои от главите и тяхното обединение, например Глава 2 от II Част, озаглавена *Метали и сплави* би могла да се обедини с Глава 2 от Част I *Елементарен анализ на суровини и изделия*.

7. Заключение

Представеният ми за рецензиране в процедура за получаване на научна степен „доктор на науките“ дисертационен труд на доц. д-р Стела Дончева представлява първото по рода си комплексно и обхватно съвременно изследване на производството на художествен метал през 10 в. в България. Трудът е базиран на резултатите от археологическите проучвания на трите известни производствени центъра за художествен метал в околностите на столицата Преслав. Текстовата част на дисертацията е разработена убедително и съдържа конкретни приносни изследвания върху различни аспекти от организацията на цялата производствена дейност. Въз основа на гореказаното с пълна убеденост гласувам „за“ и предлагам на Уважаемото Научно жури да присъди на доц. д-р Стела Милчева Дончева научната степен „доктор на науките“ в област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление: 2.2. История и археология, научна специалност Средновековна археология.

гр. Шумен

10.08.2020 г.

Проф. Иван Йорданов